

UOT 159.9.

Telli Rəhim qızı Cabbarova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜDƏRKİ PROSESİNDƏ KOQNİTİV VƏ EMOSİONAL AMİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

Telli Рагим гызы Джаббарова
диссертант по программе доктора философии
Гянджиский Государственный Университет

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И КОГНИТИВНЫХ ФАКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ САМОПОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Telli Rahim Jabbarova
doctorial student in the programme of a Ph.D
Ganja State University

INTERACTION OF EMOTIONAL AND COGNITIVE FACTORS IN THE PROCESS OF SELF-KNOWLEDGE OF PERSONALITY

Xülasə. Şəxsiyyətin özünüdərki prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan koqnitiv və emosional amillər sinergetik əlaqədədirlər. Şəxsiyyətin özünüdərki prosesində koqnitiv amillərdə emosional elementlər müşahidə olunduğu kimi, emosional amillərdə də koqnitiv amillər müşahidə olunur. Koqnitiv və emosional amillər şəxsiyyətin özünüdərki prosesində bir-birini tamamlayır və bir-birinin inkişafına qarşılıqlı təsir göstərirlər.

Açar sözlər: koqnitiv, emosional, özünüdərki prosesi, fərd, obyekt, subyekt, şəxsiyyət

Резюме. Когнитивные и эмоциональные факторы, которые взаимодействуют друг с другом в процессе самопознания, являются синергетическими. Когнитивные факторы наблюдаются в эмоциональных факторах, поскольку эмоциональные элементы наблюдаются в когнитивных факторах в процессе самопознания личности. Когнитивные и эмоциональные факторы дополняют друг друга в процессе идентификации и взаимодействуют друг с другом.

Ключевые слова: когнитивный, эмоциональный, процесс самопознание, индивид, объект, субъект, личность

Summary. Cognitive and emotional factors that interact with each other in the process of self-knowledge are synergistic. Cognitive factors are observed in emotional factors, as emotional elements are observed in cognitive factors in the process of self-knowledge of the individual. Cognitive and emotional factors complement each other in the identification process and interact with each other.

Key words: cognitive, emotional, process self-knowledge, individual, object, subject, personality

Şəxsiyyətin özünüdərki prosesində koqnitiv və emosional amillər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir. Bu problem, koqnitiv və emosional psixologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində müzakirə olunur. Lakin, bu əlaqənin tədqiqi bu günədək zəif inkişaf etmişdir. Çünki psixologiyanın koqnitiv və emosional aspektləri biheviorizmin zəiflədiyi dövrə qədər ayırı-ayırılıqda araşdır-

rılmışdır. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, bu məsələyə diqqət artmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, şəxsiyyətin özünüdərki prosesində koqnitiv (fikir, əqidə, dəyərləndirmə və s.) və emosional (sevinc, kədər, həyəcan, qorxu, qəzəb, mərhəmət və s.) amillər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə və üzvi əlaqədədirlər. Onları bir-birindən ayırmaq yanlış metodologiyadır.

Çünkü şəxsiyyətin özünüdərk prosesində koqnitiv amillərdə emosional, emosional amillərdə isə, koqnitiv amillər mövcuddur. Onlar bir-birini tamamlayır və bir-birinin inkişafına qarşılıqlı şəkildə təsir göstərir. Halbuki, bu gündənkə belə bir fikir mövcud idi ki, emosional amillər şəxsiyyətin koqnitiv özünüdərk prosesinə və onun məntəqili davranışlarına mənfəət təsir göstərir.

Son dövrün araşdırmaları təsdiq edir ki, emosional amillər şəxsiyyətin koqnitiv özünüdərk prosesinə ümumən adaptiv təsir göstərir. Onlar, təfəkkür və davranışın adaptiv funksiyalarının təmin olunmasına şərait yaradırlar [2, 33]. Bu baxımdan, bizim tərəfimizdən şəxsiyyətin özünüdərk prosesində koqnitiv və emosional amillərin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirinə araşdırılması məsələsi, həm ümumi psixoloji problemlərin həllində, həm də onların praktiki tətbiqində böyük aktuallıq kəsb edir.

Emosional intellekt məktəbəqədər yaş dövründən başlayır və fərdlərarası ünsiyyət amilinin mühtüm əhəmiyyətə çatdığı yeniyetməlik dövründə daha da intensivləşir. Lakin, son dövrdə, yeniyetmələr və digər yaş qrupunda olan fərdlər arasında virtual ünsiyyət amilinin aktuallaşması, emosional inkişafın qarşısını alır. Bu özünü, ətrafda baş verən hadisələrə laqeydlikdə, refleksiv qabiliyyətin və özünüdərk prosesinin zəifləməsində, psixosomatik xəstəliklərə meyillikə bürünür. Bunlar, müasir empirik araşdırmalar vasitəsilə təsdiq olunur (8). Şəxsiyyətin formalaşması prosesində baş verən bu qeyri-ənənəvi hallar, araşdırılan problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Koqnitiv proseslərdə emosional amilləri, emosional proseslərdə koqnitiv amilləri müəyyənləşdirmək üçün nəzəri-konseptual yanaşmaları müqayisəli şəkildə tədqiq etmək və onlardan elmi-nəzəri nəticələr çıxarmaq, eyni zamanda, qoyulan problemlə bağlı empirik tədqiqatlar aparmaq və onların nəticələrini təhlil etmək zəruridir. Nəzəri-konseptual və empirik materialların qarşılıqlı analizi nəticəsində müəyyən elmi nəticələr əldə olunması mümkündür. Azərbaycan (təhsil müəssisələrindəki yeniyetmələrin arasında) şəxsiyyətin özünüdərk prosesində koqnitiv və emosional amillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin hansı səviyyədə olmasını bu yanaşmalar əsasında tədqiq etmək olar.

Bu sadə tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır:

1. Koqnitiv proseslər emosional amillərin mənbəyi kimi

Koqnitiv dəyərləndirmə nəzəriyyələri (appraisal theories) müəyyən obyektlərə (varlıqlara və hadisələrə) yönələn emosional reaksiyaları (həzz və qeyri-həzz ilə bağlı psixoloji hissələrin) yaranmasına və inkişafında koqnitiv amillərin rolunu önsə çəkirlər [4, 43]. Onlara görə, hər hansı bir obyekt subyekt üçün əhəmiyyət daşıyanda dəyərləndirilir və dəyərləndirmə prosesində onun motivlərindən asılı olaraq emosiyalar yaranır. Subyektin obyektə dəyərləndirmə prosesi koqnitiv amildir, dəyərləndirmə prosesində obyektə verdiyi əhəmiyyət və daxili motivlərdən irəli gələn həzz və ya qeyri-həzz hissələri emosional amillərdir. Göründüyü kimi, dəyərləndirmə prosesində koqnitiv və emosional amillər bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Buna aid bir neçə misal qəbul edə bilərik. Məsələn, bir valideyn övladının tələbə qəbulu imtahanında uğurlu nəticə əldə etdiyini biləndə sevinir. Çünki valideyn, onun motivasiyasını təşkil edən bu hadisəyə öncədən koqnitiv şəkildə əhəmiyyət verib dəyərləndirdiyi üçün, emosional sevinc hissini keçirir. Bunun əksi olduqda isə, o, kədərli olur. Hər iki halda, valideyn bu hadisəni həm koqnitiv, həm də emosional şəkildə yaşayır hiss edir. Məlum hadisənin pozitiv və ya neqativ dəyərləndirilməsi, analoji emosiyaların meydana çıxmasına səbəb olur. Əgər valideyn övladının imtahanında uğur qazanıb-qazanmamasına öncədən laqeyd idisə, onun baş verən bu hadisəyə münasibəti qeyri-emosional olur. Çünki onun üçün bu gözəllənən hadisə əhəmiyyət kəsb etmir. Koqnitiv dəyərləndirmə olmadıqda təqdir, emosional amil də mövcud olmur. Onlar ümumi özünüdərk prosesinin bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan tərkib hissələri kimi çıxış edirlər.

Yaxud aylarla qəbul imtahanına hazırlaşan abituriyent imtahanın gözlədiyi nəticəni əldə edəndə emosional olaraq sevinc hissini keçirir. Çünki o, bu nəticəni əldə edəəcəyinə əvvəlcədən koqnitiv şəkildə əmin idi. Onun keçirdiyi sevinc hissində emosional və koqnitiv amillər bir araya gəlir. Əgər, abituriyent imtahanın gözlədiyi nəticəni əldə etməsə kədərli olardı. Çünki o, bu nəticəni əldə edəəcəyinə əvvəlcədən koqnitiv şəkildə əmin idi, o, əvvəlcədən koqnitiv olaraq bu

nəticəyə əmin olmasaydı, emosional kədər hissi ilə üzlaşmıyacaqdı. Deməli, koqnitiv və emosional amillər bir-biri üzvi şəkildə bağlıdır.

Bu cür proseslər sosial identiklik məsələləri ilə də əlaqədar meydana çıxır. Məsələn, milli identiklik, koqnitiv olaraq şəxsiyyətin müəyyən sosial dəyər və normalara əhəmiyyət verməsinə səbəb olur. Çünki o, özünü sosial birləşmə yaratmaz bir hissəsi kimi dəyərləndirir. O, buna görə, bu birləşmə hər hansı bir nümayəndəsinin uğurluna fəxrənlənir qürur hissi keçirir, məğlubiyətinə isə, kədərli olur. Bu özünü, milli futbol komandalarının oyunlarına dəyər verən azərbayclilərin emosional davranışlarında daha qabarıq göstərir. Yaxud, vətən yolunda şəhid olmaya hazır olan vətəndaşların vətənə sevgisi emosional bir amildir, onun kökündə vətənə koqnitiv şəkildə verilən əhəmiyyət dayanır.

Fərdlər digər insanlara münasibətdə də analoji hissələri yaşayırlar. Məsələn, yaş bir insanın başına gələn ağır bir faciə, bunu seyr edən fərdin emosional olaraq kədərli olmasına səbəb ola bilər. Yaxud, başa birisinin uğuru, bunu seyr edən fərdin fəxrənlənməsinə şərait yaradır. Bu kimi emosional analoji dəyərləndirmənin nəticəsi kimi meydana çıxır. Çünki həmin insanlar baş verən hadisələrdə öz motivasiyalarının ehtimal olunan emosional nəticələrini seyr edirlər.

Bəzən fərdlər yalan danışıqlarına görə xəcalət hissi keçirirlər. Bu emosional nəticə "yalan danışmaq olmaz" sosial normasına verilən koqnitiv əhəmiyyətdən və onun fərdin əqidəsində formalaşmış motivasiyasından irəli gəlir. Yalan danışaraq xəcalət hissi keçirməyən fərdlər üçün, bu sosial-mənəvi norma əhəmiyyətsiz bir dəyər kimi dəyərləndirilir. Buna görə də, hər bir emosional nəticənin təməlinə koqnitiv dəyərləndirmə dayanır. Bunlar bir çox empirik tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunur.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, həzz və qeyri-həzz ilə bağlı bəzi sensor hissələri vasitəsilə meydana çıxan emosionalarda koqnitiv amillər mövcud deyildir. Məsələn, gözəl və acı olunan hissələr vasitəsilə yaratdığı emosionalarda hər hansı bir dəyərləndirmə yoxdur. Yəni, fərd, həmin əşyaya (gül, istiot) öncədən verdiyi əhəmiyyətə görə deyil, hissələr vasitəsilə qəbul etdiyi informasiyaya görə emosional reaksiya verir. Lakin, koqnitiv dəyərləndirmə nəzəriyyəçiləri

bu reaksiyanı emosiya kimi deyil, əhval kimi səciyləndirməyin tərəfdarıdır. Çünki emosiyadan fərqli olaraq, əhvalın konkret və aydın bir obyektə yoxdur. Bu obyektlər subyektin diqqət mərkəzində kənarə yerləşir və dərk olunmur. Yaxud, əhval, bir neçə obyektə yönələn eyni növ emosiyaların özündə birləşdirir [3, 27-28]. Yəni, əhval, emosiyaların özünəməxsus bir forması kimi ortaya çıxır.

Bəzi tədqiqatçılar arasında belə bir fikir də mövcuddur ki, fobiya (şiddətli qorxu) və qəzəb hissələrinin koqnitiv əsası yoxdur. Subyekt təhlükənin olmadığını əmin olduqda belə, fobiya hissindən qurtula bilmir. Məsələn, eksperimentdə iştirak edən qorulan fərdlərə ilanın rəsmini bir göz qırpmında gözləri önündən keçirdikləri zaman (yəni, onun nə olduğunu anlamğa məcal tapmadıqlarında), eyni fobiyanı avtomatik şəkildə yaşayırlar. Koqnitiv dəyərləndirmə nəzəriyyəçiləri bu dəyərləndirməni dərk olunmayan avtomatik dəyərləndirmə hesab edirlər. Affective priming tədqiqatları bunu təsdiq edirlər [2, 66].

2. Emosiyaların koqnitiv proseslərə təsiri

Empirik araşdırmalar təsdiq edir ki, emosional dəyərləndirmə prosesinə və onun nəticəsi olan davranışlara birbaşa və dolaylı şəkildə adaptiv (informasiya və motivasiya funksiyaları ilə) təsir göstərirlər [1, 77]. Adaptiv təsir fərdin motivasiyasının (məqsədinin) formalaşmasına, ona çatmaq üçün yararlı məlumatlara malik olmasına və davranışlarının dəyişməsinə şərait yaradır. Bu emosiyaların koqnitiv proseslərə müdaxilə etməsi deməkdir. Çünki emosional fikir prosesini yönəldən məlumatları dəyişməklə, onların yaradılması üslub və yollarının müəyyənləşməsinə təsir göstərmək iqtidarındadır.

Emosiyadan azad olan sırf koqnitiv hadisə mümkün deyildir. Cəmiyyətdə sosial-mədəni dəyərlər sisteminə emosional amillərin payı daha böyükdürsə, elmi yanaşmalarda koqnitiv amillər üstünlük təşkil edir. Lakin, hər iki istiqamətdə sırf emosional və koqnitiv amillər təəcir olunmuş şəkildə mövcud deyildir. İnsanlar hər iki amilin sintezini təşkil edən fəaliyyətləri ilə, onları həm mədəniyyətə, həm də elmə gətirir. Həmçinin, mədəniyyət və elm, təlim-tərbiyə vasitəsilə insanın şəxsiyyətinə formalaşdırılır. Bu baxımdan, emosional və koqnitiv amillərin sintezi fərdin şəxsiyyətinə formalaşması və təkmilləşməsi prosesləri mövcud deyildir.

Hər bir insan müəyyən sosial mühitdə yetişərək sosial-mədəni kimliklərə sahib çıxır. Onun etnik kimliyi "biz-onlar" konstruksiyası çərçivəsində emosional şəkildə formalaşır. Bu konstruksiyaya çərçivəsində koqnitiv amillərin təsiri zəifləyir. Şəxsin idrak prosesində emosional-koqnitiv amillər arasında balans pozulduqda radikalizm, separatizm, fundamentalizm, çahillik kimi hallar fəallaşır. Buna, ermənilərin etnik şüurunu misal göstərmək olar. Erməni kilsəsinin "türk düşmənciliyi" üzərində formalaşdığı neqativ emosional dəyərlərin koqnitiv əsasları çox zəifdir. Buna görə də, bu şüur çərçivəsində hər hansı bir erməni ətrafındakı mühiti obyektiv dəyərləndirə bilmir. Onun etnik şüuru "türk düşmənciliyi"ndən xilas olsa, özünü və ətrafını daha obyektiv dəyərləndirmək imkanı əldə edərdi.

Emosiyaların məlumat və motivasiya funksiyaları vardır. Emosiyaların məlumat funksiyası şüurun koqnitiv funksiyalarını fəallaşdırır və müəyyən qərarların verilməsinə şərait yaradır. Lakin, emosiyalar, məlumatı təhrif etmək iqtidarında olduğu kimi, məlumatın koqnitiv dərk olunmasına prosesinə də təsir edə bilər. Məsələn, məhkəmədə ortaya atılan hər hansı şübhəli bir məlumat, məhkəmə prosesinin gedisinə təsir göstərə bilər. Bu məlumatın emosional xarakter daşması və heç bir əsasının olmaması mümkündür. Lakin, bu məlumatın vəkilərin və hakimlərin qərarına təsir etməsi imkanları da böyükdür. Buradan göründüyü kimi, emosional məlumat həm məlumatlandırmaq, həm də qərarlara təsir etmək funksiyasında iştirak edir. Buna görə də, bu prosesi bir-birindən təəcür olunan kimi deyil, bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan funksiya kimi dəyərləndirmək doğru olardı.

Emosiyaların məlumat nəzəriyyələrinə görə (Clare G. L., Ortony A.), şüura ötürülən məlumat adətən aqnostikdir. O, pozitiv (sevinc, fərh) və neqativ (təhdid, təhlükə) emosiyaları ifadə etməklə şüurun yönəldirilməsinə səbəb olur. A. Ortoniyə görə, bu emosiyalar adekvat reaksiyalar doğurur. Çünki bu emosiyalara reaksiya verən şəxslər koqnitiv olaraq həmin hadisə və ya obyektə bağlı öncədən müəyyən motivasiyaya malik olurlar. Lakin, onu koqnitiv şəkildə dərk edə bilmədikləri üçün, qeyri-müəyyən emosiyalara qapılırlar [5, 44].

Emosiyalara məxsus cəhətlərdən biri də odur ki, o, aqli nəticə prosesinin sürətlənməsinə

və yuvarlaqlaşmasına, qərar qəbul etmə prosesində alternativ davranışlar formalarından birini sürətlə seçməyə təsir göstərir. Affektiv prajminq nəzəriyyələrinə görə, müəyyən məlumatlar epizodik və semantik yaddaşda ötürən emosiyalar adekvat reaksiyalar aqılır. Pozitiv emosiyalar yaddaşda dərk olunan obyekt və ya hadisəyə bağlı pozitiv elementləri oyadıqı kimi, neqativ emosiyalar da neqativ elementləri oyadır. Qəzəb, təhlükə, risk kimi konkret emosiyalar aqli nəticəyə daha effektiv təsir edərək, orada koqnitiv şəkildə mövcud olan qəzəb, təhlükə, risk mənbələrinə aktuallaşdırır. Bunlar empirik araşdırmalarla sübut olunmuşdur. Mühakimə prosesində sofizm və paralogizmlərə yol verməmək üçün, emosional mühitin aktuallığını ortadan qaldırmaq lazımdır.

Göründüyü kimi, informasiya mənbəyi, həm də yaddaşda müəyyən adekvat mənbələr rolunda iştirak edir. Yaddaş bu mənbələrdən azad etmək mümkün olmadığı kimi, məlumatları da emosional elementlərdən təəcür etmək mümkün görünür. Araşdırmalar göstərir ki, idrak prosesi emosionalıqdan nə qədər çox təəcür olunursa, bir o qədər koqnitiv funksiyalar da zəifləyir. Bunlar göstərir ki, idrak prosesində koqnitiv və emosional amillərin qarşılıqlı təsiri obyektiv xarakter daşıyır. Lakin, onlar arasında əlaqənin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən mexanizmlər ortaya qoymaq mümkündür.

Fərdin özünüməxsus motivasiyasını ifadə edən məqsədi özünü onun təfəkkür prosesində və oradan da onun davranışlarında bürüzə verir. Lakin, təfəkkür və davranış proseslərinin əsasında dayanan motivasiya emosional xarakterli olur. Motivasiyanın gerçəkləşdirilməsi prosesində koqnitiv başlanğıc mühüm rol oynayır. Ancaq, bu, motivasiyanın xarakterindən asılıdır. Gedonik motivasiyalarda məqsəd, həzz almaq və ya əzabdan uzaqlaşmaq ilə bağlı olduğu üçün, emosional başlanğıc davranışlara daha çox təsir edir. Emosional motivasiyalar şüurda adekvat emosional mənbələri hərəkətə gətirir və beləliklə, fərdin motivasiyası ilə davranışı arasında əlaqədə koqnitiv faktorlar zəif iştirak edir. Məsələn, qəzəb mexaniki olaraq şüurda aqressiyanı oyadır və bu, özünü cinayətə davranışlara ifadə edir [6, 116]. Məsələn, terrorçuların, se-

paratçıların psixoloji durumunda və davranışlarında bunu müşahidə etmək mümkündür.

Emosiyalar dəyərləndirmə prosesində strategiya seçiminə təsir göstərir. Neqativ emosiyalar durumunda qərar verən fərd, məlumatları daha dərinləndirə bilməyirsə, pozitiv emosional durumda fərdlər buna daha az diqqət yetirir və əvvəlki biliklərini, stereotiplərini istinad edirlər. A. M. İsen bunun səbəbini onunla bağlayır ki, pozitiv emosional durumda olan fərdlər mövcud durumdan çıxmaq üçün, özünü ağır və gərgin təfəkkür prosesindən yayınırırsa, neqativ emosional durumda olan fərdlər mövcud durumdan çıxmaq üçün, özünü ağır və gərgin təfəkkür prosesinə vadar edir [7, 25]. N. Şvars və C. Klor hesab edirlər ki, pozitiv emosional durumda olan fərdlərə emosiyaların durumun gərgin olmadığını və onun üzərində dayanmağına əbəb olduğunu təlqin etdiyi üçün,

Ədəbiyyat:

1. Forgas J. P. Affective influences on attitudes and judgments. Handbook of Affective Sciences Oxford: Oxford University Press, 2013.
2. Frijda N. H. Emotions are functional, most of the time. The nature of emotion NY: Oxford University Press, 2015.
3. Loewenstein G. Lerner J. The role of affect in decision making. Handbook of affective sciences Oxford: Oxford University Press, 2016.
4. Martin L. L. Clore G. L. Theories of mood and cognition. Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research. Oxford: Oxford University Press, 2011.
5. Ortony A., Clore G. L., Collins A. The cognitive structure of emotions. New York: Cambridge University Press, 1988.
6. Frijda N. H. Emotions are functional, most of the time. NY: Oxford University Press, 1994.
7. İsen A. M. Toward understanding the role of affect in cognition. New York: Oxford University Press, 1984.
8. Андреева И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта // Социально-психологические проблемы ментальности: 6-я междунар. науч.-практ. конф. Смоленск: СПГУ, 2004. Ч. 1.

E-mail: ziyacabbarli@mail.ru

Rəyçilər: fəls.ü.elm.dok., prof. Q. Vəliyev,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 17.12.2018